

גישה הומניסטית בחינוך בעיני חז"ל

"אין חרש תחת השמש" אמר החכם מכל אדם, וכיוון דבריו לכל תחום בחיי אנוש. בשנים האחרונות עדים אנו להתפתחויות רבות בתחום החינוך, ובמיוחד בשטח יחסי האנוש, כאשר בעקבות דיואי (1859-1952) מתפתחת התנועה הפרוגרסיבית, ובעקבותיה הגישה הפידוצנטרית, המעמידה את התלמיד במרכז, את צרכיו ורצונותיו, נטיותיו, דחפיו וכשוריו. תפקיד החינוך אליבא דגישה זו הוא למצות את הפוטנציאל הטמון בתלמיד ע"י שיתופו המלא בכל תהליך החינוך.

עיון בגישה ההומניסטית המוצגת לעיל מגלה מרכיבים חשובים ביותר בחינוך היהודי. להלן ליקטתי דברי חז"ל המתייחסים לגישה ההומניסטית, ומשמיעים לנו מסר ברור באשר לדרך הרצויה בחינוך. במקום לרעות בשרות זרים, נלמד ונכיר את גישת קדמונינו בתחום חשוב זה.

מקורות בדברי חז"ל ראשונים ואחרונים נמצאו בספרים שונים, כולל בספרו של הרב שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך. תוספת לכך מצאתי בספרו של פרופ' בן-ציון דינור, ישראל בגולה.

א. החינוך כהליך

ר' קלונימוס קלמיש, בעל חובת התלמידים, מתייחס במבוא לספרו לשאלת מטרת החינוך. בהביאו את הפסוק במשלי כבו "חנוך לגער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה" הוא אומר:

וזהו עיקר החינוך — שלא בלבד שהגער נער ויד אביו תקיפה עליו ישמע לו ויעשה כמצותו, ולכשיגדל והוא ברשותו, "גם כי יזקין לא יסור ממנה".

מטרת החינוך, לדבריו, היא למצוא דרך לחנך את התלמיד, שלכשיצא מהשפעת המורה וההורה (בימינו יציאה זו מתרחשת מוקדם מאד) "לא יסור ממנה" — ישמור התלמיד על יהדותו ועל קשריו עם עמו וארצו.

ר' קלונימוס מוסיף ומבחין בין חינוך, שהוא מטרה לכשעצמה, לבין הוראה דוקטרינרית (צווי) והוראה מיכאנית ומשננת (הרגל). שאינם אלא אמצעי: "החינוך גדול יותר מן הציווי וההרגל, שכן הציווי וההרגל הם כלי תשמישו". באבחנה זו באה לידי ביטוי הקביעה שהחינוך כמטרה הוא תהליך העומד מעל דרכי העבודה והשיטות הפדגוגיות המשמשות כלי בלבד, כלי שיש לבדוק כל הזמן את מידת יעילותו להשגת המטרה העיקרית "גם כי יזקין לא יסור ממנה".

ב. יחסי מורה-תלמיד

שלמה המלך, לא את תכלית החינוך בלבד הודיענו, אלא, גם האופן והאמצעי איך לבוא אליו באר לנו במילים "חנוך לנער ע"פ דרכו". כי המצווה והמרגיל בלבד, אינו צריך ליתן לב אל התלמיד, אלא לצוות עשה כך וכך. אבל המחנך, שרוצה לגלות את נשמת הילד הטמונה והגנוזה בו לגדלה ולהכעירה שתבער באש של מעלה, מוכרח הוא להרכין את עצמו אל התלמיד המתחנך על ידו, ולחדור אל תוך קטנותו וגמיכותו, עד אשר יגיע אל ניצוץ נשמתו הגנוזה אף נעלמת, ולהוציאה ולהצמיחה ולגדלה. (חובת התלמידים, שם)

לפנינו משימה בעלת אופי אופטימי — למרות הקשיים הכרוכים בה, אנו מודרכים כאן להאמין, שאכן בכל תלמיד באשר הוא חבוי (טמון ונעלם) ניצוץ, אותו עלינו להוציא וללבות ללהבה גדולה. משימה זו אפשרית, רק אם נאמין בקיום ניצוץ זה, ונעשה כל שביכולתנו להוציאו.

עשייה זו מתחילה בהרכנתו העצמית של המורה. המורה, העומד איתן על כתפי ענקי הרוח היהודיים, הוא זה שצריך להתכופף, להנמיך קומתו, עד שיוגיע אל התלמיד. הרכנה עצמית זו, שפרושה פעמים ויתור, מחילה והעלמת עין — ופעמים אף התפשרות זמנית על עקרונות — הרכנה זו היא שתביא את המורה אל התלמיד, שעיקר מעיניו והנעתו היא לדברים אחרים, המונעים ממנו הנאה ורצון לעלות בקודש.

ג. השוני בין תלמידים

"ובין שכך" — ממשיך בעל חובת התלמידים — "לא בכל הנערים שזה הוא החינוך. תלוי הוא בכל נער ונער כפי טבעו, דעותיו מידותיו וכו', ואותם על המחנך להכיר. ולא די לו להמחנך אם רק את עצמו ודעתו לבד יכיר, כי גם בהמתחנך הדבר תלוי. לא בדעתו ובכוחו עצמו בלבד ישמש ויפעל, יצווה ויורה, אלא גם בדעת וכוחו התלמיד יאחז, ישמש ויפעל. ולא מה שיצוה ויחנך לזה, יצוה ויחנך לתלמיד אחר השונה ממנו בטבע, רצון מידות וכו'. וזה רמז לנו שלמה המלך: חנוך לנער על פי דרכו."

המלבי"ם מוסיף בפסוק זה: "כי כל מסוגל מטבעו לענין אחר בין בדעות, יש שמוחם חד ויש ששכלם ישר בלתי מחודד, וצריך ללמדם כפי ההבנה שנמצא בו. וזה יוכר בנער לפי התשובה ולפי מה שמשתדל. צריך לחנכו לפי דרכו ולפי הרושמים שיש בו, שאז לא יסור ממנה גם כי יזקין."

ר' בנימין וולף מתייחס בספרו טהרת הקודש (אמשטרדם תצג) לצורך ללמד לפי היכולת. על הפסוק "חושך שבטו" — שונא בנו, ואוהבו — שחרו מוסר" (משלי יג, כד) הוא טוען: הנה אלה שני כתובים הבאים כאחד — להזהיר על גידול בנים ... "חנוך לנער על פי דרכו", שמתחיל לילך, כי מנעוריו יתנכר נער. אם אתה רואה שחכם הוא ומבין כל דברי העולם הזה

בטוב, אזי תיסרנו ותוכיחו, ותחנכו שילך בדרכי ה' גם כן בהשכל. והכל לפי שכל הבן, וכפי כחו ורצונו.

אם רוצים אנו להגשים מטרת החינוך כפי שהוצגה לעיל, חובה עלינו לתת הדעת לדרכים שעלינו לנקוט בהן. אין זו משימה קלה, ובודאי קשה לישמה כאשר כל אחד ינסה להתמודד עימה לבדו. אך אי אפשר להתעלם מדברי ר' נחמן מברסלב, שאמר —

צריך שכל איש ידע וישקול שמטבע בריאתו יחיד הוא בעולם, ולעולם איש בחיים לא ידמה לו, אזי חפץ לא היה בקיומו שלו. אך אל נכון, כל אחד ואחד משהוא חדש הוא בעולם. וטוב אם יעשה את ייחודו לשלמות, כי בהעדר אותה שלמות מתמהמה ביאת המשיח. שתי פנים למאמר זה — אנו המורים, שכל אחד ואחד מאתנו יחיד ומיוחד, חייבים להתאחד לגוף אחד, וביחד נעשה את ייחודינו לשלמות ע"י הזנה הדדית, במטרה להביא את תלמידינו לאותה שלמות, בלעדיה מתמהמהת ביאת המשיח. ופן שני מתיחס לתלמידנו — כל אחד ואחד יחיד ומיוחד הוא בעולם, ועלינו המורים מוטלת החובה הקדושה להוציא מן הכח אל הפועל ייחוד זה של כל תלמיד. כלומר, עלינו למצוא את המיוחד בתלמיד, לעשותו שלמות, ולהביאו להכרת ערכו המיוחד.

עלינו לטפל בכל תלמיד בצורה שונה. חלילה לראות את התלמידים "כאיש אחד", כקבוצה, ולטפל כם בצורה שווה, כמאמר הרבי מקוצק: "אין לך דבר יותר בלתי שווה מטיפול שווה בבלתי שווים". על כך מדריך ר' שלום דובער שניאורסון מלובביץ שליט"א, בספרו כללי החינוך וההדרכה (פ"ו):
הרב העוסק בהוראה, וחפץ להעמיד את תלמידו על בסיס ידיעה, הנה בהכרח שימודד מהות כשרונות התלמיד וחושיו בג' דברים: א' — בהמצאה (יצירתיות); ב' בהסברה (לוגיקה); ג' בהתישבות (אנלוגיה). ואז יוכל המורה לצייר בעצמו אותו המושכל שיוכל התלמיד לקבלו, ובוחר בדרכי הוראה, ואז יצליח בהוראתו.

ומזהיר אותנו בעל אגרת המידות: "לא כל בני האדם יולדו בתכונה אחת וטבע אחד. כי אמנם לאחד המקרה יתן אומץ, כח וחכמה ביד נדיבה; והשני יחסר מכל אלה. אך גם זאת נדע, כי ביד המחנכים להטיב הרבה, ובפרט לחסר, כדי שיתברך מתכונות של בעל אומץ, כח וחכמה."

יש להתייחס לתלמיד "כאשר הוא שם", ללמדו לפי יכולתו, בהתאם לקצב האישי שלו, תוך פיתוח תכונות בהם הוא מגלה יכולת טובה יותר. כמו כן עלינו לגלות הבנה לצורכי התלמיד. בכרכות להב, אנו מוצאים שרבא ביקש מתלמידיו שלא יבואו לבית המדרש, לא בניסן — שאז ימי הקציר, ולא בימי חודש תשרי — שהם ימי הבציר והאסיף. וזאת כדי שלא יהיו טרודים אחר פרנסתם. וכן מוצאים אנו בשמו של רבא (תענית ח, ב): "אם ראית תלמיד שלימודו קשה עליו ככרזל — בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים." לא התלמיד, אשם באי יכולת לקלוט את החומר, אלא המורה, שאינו מסביר פנים לתלמיד,

הוא האשם. הוא שאמר הגר"א: "ואל יכביד עליהם, כי אם בנחת. כי הלימוד אינו נקבע באדם כי אם בשוב הדעת."

ד. בחירת חומרי למידה ותכנים

ההתייחסות ליכולת התלמיד מחייבת הוראה מדורגת מהקל אל הכבד, מהפשוט למורכב, כפי שמציין זאת ר' יוסף עקנין, בן דורו של הרמב"ם, בספרו מרפא־נפשות (ע"פ תרגומו של אפשטיין). בפרק כז — "במדות המלמד והתלמיד" — בתנאי השביעי למלמד הוא קובע:

שילמד לפי מה שתוכל דעתם ורוחם להשיג בהדרגת הדברים זה אחר זה, עד אשר ידריכם אל המדרגה העליונה, והיא מדרגת השלמות.

הוא שפסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה פרק שני: "מכניסים את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע, לפי כח הבן ובגין גופו."

ר' יהודה החסיד מרגשבורג הדריך בספר־חסידים (סי' תתכד): "אם תראה שיצליח במקרא ולא בתלמוד, אל תדחוק לו תלמוד. ואם יבין בתלמוד, אל תדחוק בו מקרא. במה שיודע — בו תחנכו."

הדרכות כלליות אלה מחייבות פירוט והרחבה באשר לדרך בה נלך. על הפסוק בתהילים א"ב "כי אם בתורת ה' חפצו, ובתורתו יהגה" מובא במסכת עבודה־זרה י"ט,א (בתרגום חופשי):

אין אדם לומד אלא ממקום שלבו חפץ. לוי ורבי שמעון בנו של רבי יהודה הנשיא ישבו לפני רבי יהודה הנשיא ולמדו. בסיימם את הספר שלפניהם אמר לוי: הבה נלמד ספר משלי. רבי שמעון אמר: הבה נלמד ספר תהלים. הכריחו (ר' שמעון או רבי יהודה אביו) את לוי לתלמוד תהלים. כשהגיעו לפסוק "כי אם בתורת ה' חפצו", פירש רבי יהודה הנשיא ואמר: אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ. אמר לו לוי: רבי, נתת לי רשות לעמוד ולצאת.

ארוע זה בא לבטל ולהדגיש הלכה למעשה מה יש לעשות כאשר אין בלבו של התלמיד ללמוד את אשר המלמד מבקש ללמד. רש"י פירש: "לא ישנה לו רבו אלא מסכת שהוא (התלמיד) מבקש הימנו; שאם ישנה לו מסכת אחרת, אין מתקיימת, לפי שלבו על תאותו." רש"י קובע חד משמעית: אם לא נעמיד את הלומד במרכז, ולא נתחשב במאוייו, הרי הלימוד לא יתקיים, כאשר לבו על תאותו. לימוד הבא בכפייה, לא יופנם, ואין לו כל ערך.

בהמשך הגמרא אמר רבא: "לעולם ילמד אדם תורה במקום שלבו חפץ, שנא' כי אם בתורת ה' חפצו." על השוני בין מאמר זה למאמרו של רבי יהודה הנשיא — "ממקום שלבו חפץ" — עמד המהרש"א:

כבר אמר רבי לעיל "ממקום שלבו חפץ" — דהיינו, מאיזה מסכת וספר, כדמסיק. אבל הכא אמר רב' — במקום — היינו אצל איזה רב שלבו חפץ. וכן הוא בילקוט שמעוני, כדברי רבא — "ממי שלבו

חפץ". ויהי המכוון ד"חפצו" — לרבי על המקום, ולרבא על הרב.

בילקוט שמעוני (תהלים תרצד) מביא:

אמר רבא: לעולם ילמד אדם תורה ממנו שהוא חפץ, שנא' "כי אם בתורת ה' חפצו". אמר רבי: אין אדם לומד תורה אלא במה שלבו חפץ.

מצאנו איפוא —

ממקום שלבו חפץ	—	בחירת חומר ע"פ דרישת הלומד
במקום שלבו חפץ	—	בחירת מקום הלימוד
ממי שלבו חפץ	—	בחירת המורה המלמד
במה שלבו חפץ	—	בחירת הכלים ע"פ צורכי הלומד.

ר' בנימין וולף, בעל טהרת-הקודש מציע, בהסתמך על המשנה באבות א,יז "אין המדרש עיקר אלא המעשה" —

כיצד? ידריך את נערים ביראת שמים, כגון בתפילה ובעניית אמן ונטילת ידיים וברכת המוציא וברכת המזון ... כלומר יעסוק במוחש ובקונקרטי, וילמד תוך יישום מעשי של הגלמוד.

הלימוד צריך להיות מדורג מהקל אל הכבד, מהפשוט למורכב. הנהגה זו מופיעה במקומות רבים, למשל, אצל המהר"ל בתפארת-ישראל פרק נו: ללמד התורה על הסדר מ"בראשית" עד "לעיני כל ישראל". הלימוד צריך שיהיה על פי פשוטו של מקרא. וצריך להסביר לילד, כשיש לו כבר קצת הבנה, את עיקרי הדינים שבתורה, כי לימוד התורה צריך לשמש יסוד ללמוד המשנה. אין ללמוד פירוש רש"י עם ילדים קטנים, שאינם מסוגלים עוד להבינו.

המהר"ל יוצא בחריפות נגד הוראה בלתי משמעותית מעל לרמת התלמיד, וטוען: "מנהג זה — ללמוד רש"י עם ילדים קטנים — נמשך ממלמדי תינוקות יושבי כפרים, שלא היו להם ספרים, והנהיגו הדבר לבלות ימי הנער באין מועיל אל הנער."

וממשיך המהר"ל בתקנה ב:

אחר שכבר למד כל המקרא, ויבין במצוות ה', או יש ללמדו משניות. תחילה אותן שנהגין בדורות הללו, ואחריהם גם מסכתות קדשים וטומאה וטהרה.

בלימוד הגמרא, דרש המהר"ל שלא יתחילו בו, כי אם אחר שיהיו התלמידים בקיאים בתנ"ך ובמשניות, המשמשים הכנה טובה ללמוד זה, וממילא יתחילו בלימוד זה רק כשיגיעו לגיל גבוה, ויהיו בני יב-יג. דרך הלימוד צריך שיהיה מכוון לזה, שהנערים ירכשו להם קודם כל בקיאות הגונה, ולא שיוציאו את רוב זמנם לפילפול והעמקה בקצת סוגיות.

ב"חוות יאיר" אנו מוצאים: "והנה קשה מאד לקרב איזה לימודים ולרחק קצתם, כאשר כלם אהובים, כלם עומדים ברומו של עולם חכמת התורה."

ה. הוראה בקבוצות

העמדת התלמיד במרכז, והחשיבות ללמדו בהתאם ליכולתו וצרכיו, מכתובות גם בדיוק באשר לקבוצת הלימוד בה נמצא התלמיד. וכך כתב בעל שו"ת חוות-יאיר: הלא הצורך הגדול אל הלימוד דבוק חברים, כמו שאמר: "מחברי יותר מרבותי" (תענית ז.א). ואין תקנה לזה, רק אם יתאספו חמישה או שישה בעלי בתים יחד וישכרו מלמד לבניהם.

את חשיבות הלימוד הקבוצתי מסביר אברבנאל בפרושו למסכת אבות, נחלת-אבות: ואמר "קנה לך חבר", כדי שהוא וחברו ישנו זה את זה ויתישר לימודו. אמר בחבר לשון קנין — להגיד שאם יצטרך החבר לסיועו, יתן לו די ספוק ויקנה אותו בלחם. לפי שהחבר ישא ויתן עמו במה שלמד, ויחדרו זה את זה.

יחד עם זאת, צריך להזהר מאד בארגון הקבוצות, כפי שמציע ר' יהודה החסיד מרגנשבורג בספר חסידים (סי' תתכג):
מי שמלמד תינוקות, ואחד חריף מחברו, והרב שלהם רואה שאין תקנתם שילמדו יחד, וצריכים החריפים רב להם לבד, אל ישתוק, ויאמר לאביהם: אלה צריכים רב לבד, ואלה לבד — אעפ"י שיפסיד אם יפרידם.

ו. רמת המורים

על מנת להשיג מטרות אלה, יש להקפיד מאד במציאת מורים מתאימים לילדינו, כפי שמציע ר' יהודה החסיד בספר חסידים (סי' תתכב):
כתיב (משלי ד, ח) "תחילת חכמה קנה חכמה, ובכל קנין קנה בינה" — מתחילה, כשאדם משכיר לבנו מלמד, ישכיר באותו דבר שלומד. שאם בניו ילמדו מקרא, והרב בקיא בתלמוד ועם הארץ הוא במקרא, לא יצלחו. במה שהבנים צריכים, צריך שיהא לו ידיעה. לפנינו דרישה לידע ספציפי של המורה באשר לחומר אותו הוא מלמד. אך לא זו בלבד נדרש ממורה —
"בכל קנין קנה חכמה" — שיהא לו רב שידע. אעפ"י שאינו לומד אלא עברי, צריך שיהא מבין מה לומד. וכשלומד מקרא, צריך להבין לו (לתלמיד) כשיגיע לדברי יראת שמים ...

הדרישה לידע עצמי רב של המורה מופיעה בספר מרפא-נפשות לר' יוסף עקנין, כתנאי ראשון למלמד:

תנאי המלמד שבעה: הראשון הוא, שיהיה באמת ראוי אל מה שירצה ללמדו לאחרים, ושיהיה שלם בו. והנה השלמת האדם בכל חכמה לימודית תהיה על שלושה פנים — שתהיה ידיעתו מקפת בכל שרשיה; שיוכל להמציא עניני החכמה הזאת שיוצאים מן השרשים האלה, וגם היכולת להשמר מן הטעויות שיקרו בהחכמה הזאת; ולדרוש אחר דעות של כל מי שחוקרים בה זולתו ...

ולא זו בלבד דורש ר' יוסף עקנין, אלא גם —
התנאי השני הוא, כי החכם הרוצה ללמד לאחרים יעשה בעצמו
מה שתחייבהו חכמתו. וזה תלוי בזה, כאמרו: "ולמדתם אותם
ושמרתם לעשותם" (דברים ה,א). הקדים בזה הלימוד לעשייה. בזה
יהיה מאותם שאמרו עליהם: מה נאים יהיו דברים שיוצאים מפי
עושיהם.

כלומר, הדוגמה האישית מחויבת המציאות אצל כל מי שרוצה לעסוק בהוראה.

ותנאי חשוב נוסף מציע ר' יוסף עקנין —
והתנאי השישי הוא, שלא יהיה הרב בלימודו צר עין וקפדן במדתו,
כי אם יהיה סבלן במדותיו, ובעל עין יפה, ומקבל תלמידיו בסבר
פנים יפות ובשמחה. ובוזה הענין אמרו רז"ל: "לא הקפדן מלמד" (אבות
ב,ה). כי על ידי קפדנותו ייראו התלמידים, וימנעו מלשאל אותו
שיבינם ויברר להם הענין, וע"י כן ישארו בסבלותם.
לאחר הביאו את סיפורי התלמוד על קפדנותו של שמאי ועל סבלנותו של
הלל, הוא מוסיף:

גם צריך שהרב יכבד מאד את תלמידיו. ועל זה אמרו ז"ל (אבות
ד): "לעולם יהא כבוד תלמידך חביב עליך כשלך ...
סבלנות וסובלנות הן מהמידות החשובות, שעל כל מורה לאמץ כבואו אל
הקודש אל כתת הלימוד. אולי זו היתה כוונתו של רבא במאמר שהובא
לעיל (סוף פרק ג) בקשר ללימוד קשה ככרול — מורה שאיננו סבלני וסובלני
(שתי תכונות נפרדות הן) לא יצליח בהוראתו.

מצאנו עד כה, שחז"ל מייחסים חשיבות עצומה ליחס המורה לתלמידיו.
יחס המחייב פנייה לכל פרט ופרט לכושרו וליכולתו, לקצב הלימוד האישי
של כל אחד. בהתאם לכך, על המורה המלומד (תנאי ראשון) לבחור חומר
לימודי מתאים לכל תלמיד, להתאים חומר זה לכל אחד ואחד, למצוא את
המקום והזמן הראויים ללמידה. ומעל הכל — להתייחס לתלמידיו בכבוד
תוך הבנה לצרכיהם ולדרישותיהם. אם נשכיל לעשות זאת, נקיים את חלקו
השני של הפסוק — "גם כי יזקין לא יסור ממנה".